

mez mondatokat (Dik 1989 alapján). Meggyőződése, hogy a tematikus szerepek a grammatikai indíttatású mondatrészeknél pontosabban jellemzik az (igei) predikátum kiegészítőit, annál inkább, mert a tematikus szerep mindig az adott (konkrét) situációt jellemzi. Attól függően, hogy a közlő milyen perspektívából kívánja láttatni az eseményeket, egyik vagy másik tematikus szerep kerül alanyi pozícióba, és ez nagymértékben befolyásolja a situáció leírását: „ugyanaz a mondatrész – grammatikai kázus – más situációban más tematikus szerepet hordoz, s ugyanaz az ige más-más situációban más-más tematikus szerepű bővítőményeket vehet magához, s ezek más-más mondatrészként jelenhetnek meg” (448). A tematikus szerepek és a grammatikai esetek egymáshoz rendelése is megtörténik a III.7. fejezetben.

A könyvben található világos szerkezetű ábrák, táblázatok, táblázatos összefoglalások nagy segítséget jelentenek az olvasó számára. A szövegben lévő gyakori előre- és visszautalások, finom átkötések, a szakirodalmi hivatkozások, a sok lábjegyzet, valamint a legfontosabb információkat áttekintő fejezet végi összefoglalások lehetővé teszik a nyelvi rendszer minél teljesebb megismerését, illetve a részrendszerek közötti összefüggések szemléltetését. A kötet végén lévő tárgymutató a gyors visszakeresést biztosítja.

„A nyelvtanok általában nem tartoznak a sikerkönyvek közé” (7). Hegedűs Rita ezzel a negatív felütéssel indította újjára nyelvleírásának megújított változatát. Én nem vagyok ennyire pesszimista: mivel a szerző *Magyar nyelvtanában* a hétköznapi értelemben definiált nyelvtant (= a megme-revített, leegyszerűsített nyelvi formák leírása az őket működtető bonyolultnak tűnő szabályokkal) igyekezett a nyelvhasználat leírásává tágítani, a holt formákból kibontakoztatott funkciók bemutatásával életszerűbbé, izgalmasabbá tette grammatikáját. Ez a megközelítés adhat reményt arra, hogy megváltozik/megváltozhat a nyelvhez, nyelvtanuláshoz való jelenleg tapasztalható általános (negatív) hozzáállás. Az új felismerések, az újabb összefüggések felfedezése egyébként igazi örömet jelentett számomra is, sokat tanultam Hegedűs Rita régi-új nyelvтанából.

SZAKIRODALOM

Dik, Simon C. 1989. *The Theory of Functional Grammar*. Foris Publications, Dordrecht.

H. Varga Márta

egyetemi docens

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Kiss Gábor (főszerk.): **Nagy magyar tájszótár**. Tinta Kiadó, Budapest, 2019. 1001 lap

Az eltűnt szakmaiság nyomában

A tudományos közvélemény értékítéleteiben és a tudományometriában – még a nyelvtudomány berkeiben is – gyakorta találkozni azzal a felfogással, amely a lexicográfiát nem tekinti „igazi” tudománynak. E mögött minden bizonnyal nem csupán az húzódik meg, hogy még számos nyelvész sem ismeri a szótári metanyelvet – vagyis nem tudja olvasni a szótárt –, hogy nincs tisztában azzal az aprólékos szemantikai, grammatikai, szóhasználati stb. elemző munkával, amelyek esszenciális eredményeit egy-egy szócikk a maga sajátos lexicográfiai eszközeivel felmutatja, hanem az olyan kötetek is, mint a Tinta Könyvkiadó gondozásában nemrég komoly sajtóvisszhanggal megjelent *Nagy magyar tájszótár*. A Tinta, amely ma a nyelvészeti szakkönyvek fő kiadójának számít, eredetileg egynyelvű szótárak kiadására jött létre. Ezek közé tartozik ez az új kiadvány, amelyről szomorúan kell megállapítanunk, hogy szerkesztési elveit és gyakorlatát tekintve is par excellence Tinta-opusz. Vagyis nem az első olyan sajtó szerkesztésű, Kiss Gábor főszerkesztő által jegyzett szótára a kiadónak, amellyel kapcsolatban a lexicográfiában jártasoknak komoly szakmai – és valljuk be: etikai – fenntartásai fogalmazódnak meg. És a kettő elválaszthatatlan egymástól.

A módszeről

A Tinta ez esetben is a jól bevált módszerhez folyamodott: „A NMTSz [!] nyersanyagának összegyűjtése több mint két évtizede, az 1990-es évek közepén kezdődött, amikor a Magyar szókincstár – Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára készítése közben rokon értelmű szópárokat, szinonimasorokat gyűjtöttünk a már megjelent szótárakból.” (Kiss 2019: 9)¹ A gyűjtéshez az előszó 5. fejezete szerint 22 tájszótárt (az MTsz.-t², az ÚMTsz.-t és regionális szótárakat), valamint A magyar nyelvjárások atlaszát³, a hétkötetes ÉrtSz.-t, valamint az ÉKsz²-t⁴ használták, az utóbbiakból népi(es) és tájnyelvi minősítésű adatokat válogattak. Az ÚMTsz. adatainak legfrissebb rétege 1960-as, valóban nem volna haszontalan az azóta összegyűjtött tájszókincset egy szótárban hozzáférhetővé tenni. Mintha ez a szándék is meghúzódna a Tinta szótára mögött, az előzményeket számba vevő áttekintés végén Kiss Gábor ugyanis így fogalmaz: „Az Új magyar tájszótár és az elmúlt évtizedekben kiadott regionális tájszótárak megjelenése után eljött a tájszavak újabb rendszerezésének és a magyar nyelvjárásai szókincs új leltározásának ideje. Ezt az összegző feladatot látja el a Tinta Könyvkiadó által most útjára bocsátott NMTSz.” (Kiss 2019: 7) Ez a cél azonban nehezen értelmezhető két tény fényében. Az egyik: a gyűjtés „szubjektív »szemelgető« jellegéből adódóan” (Kiss 2019: 11) a forrásszótárak tájszóanyagának csak nagyon szűk része került be az NMTSz-be.⁵ A másik ok az az alapvető különbség – amelyet egyébként az előszó elfelejt megemlíteni –, hogy szemben az NMTSz-szel, a nyersanyagként használt kiadványok maguk gyűjtötték össze az általuk feldolgozott tényleges nyelvi adatokat vagy írásos forrásokból, mint például az MTsz. és az ÚMTsz., vagy terepen történő élőnyelvi gyűjtéssel, mint az MNyA. és a regionális szótárak többsége. Az NMTSz szerkesztése során nem történt tényleges nyelvi anyag gyűjtése adatközlőktől vagy elsődleges nyelvjárásai, népköltési, néprajzi stb. forrásokból, kizárólag más szótárak lexikográfiai munkájának felhasználása, más szótárakból kicédulázott „tájszó–köznyelvi szó rokon értelmű szópárok” (Kiss 2019: 9) szócikké formálása. Ebből következően nincs adatokra, vagyis szelőfordulásokra támaszkodó valóságos nyelvi elemzés, sőt ellenőrzés sem. A lexikográfiában természetesen nem feltétlenül ördögtől való más szótárak eredményeire támaszkodni, az elsődleges nyelvi adatok ily mértékű figyelmen kívül hagyása azonban kiiktatja a munkafolyamatból a kontrollt, ezáltal könnyen torzulhat a leírt nyelvi valóság képe. Magyarán: a szótár félrevezeti (potenciális) olvasóját, nem egyszerűen a magáról kialakított hamis képpel – hiszen a korábbiakhoz képest gyakorlatilag semmiféle lexikográfiai újdonsággal nem rendelkező szótárt újnak hirdet –, hanem a nyelvi rendszerről adott téves információkkal is. Azokat a tényezőket – részben az NMTSz előszavának bizonyos állításait, részben a szótári rész jellemzőit – veszem számba, amelyek miatt a szótár nem tekinthető sem „összegző” műnek, sem a tájnyelvi szókészlet „újabb rendszerezésének”.

¹ A szótár előszavából és törzsszövegéből idézett részeket a betűfajtatól (kurzív, csupa nagybetűs stb.) eltekintve betűhíven, annak helyesírását megőrizve közlöm.

² Kiss Gábor az előszóban kizárólag a kritikám tárgyául szolgáló szótár címét rövidíti, a forrásszótárak rövidítése csak a szócikkekben szerepel. Az általa használt rövidítések eltérnek a nyelvészeti szakirodalomban szokásos, gyakran az adott forrásszótár által deklarált hivatalos rövidítéstől: kizárólag a kezdőbetűt írja nagybetűvel, a rövidítések végéről hiányzik a pont, s több esetben a betűsor sem egyezik a bevett rövidítéssel. Az MTsz. rövidítése példaként egyszer előfordul az előszóban, alakja azonban sem az NMTSz által egyébként használt [Mtsz], sem a bevett rövidítéssel nem egyezik, s nem felel meg sem a betűszók helyesírására vonatkozó szabálynak, sem a kiejtéshez igazodó névelőzési és toldalékolási szokásnak, ahogy a szótár saját rövidítésének használata sem.

³ Második forrásként az előszó a MNyA.-t jelöli meg, de valójában nem a Nyelvatlasz a forrás, hanem az abból a mostanihoz hasonló módszerekkel készült *Tájszavak* című 2012-es Tinta-kiadvány, amely az atlasz térképlapjainak anyagát köznyelvi(esített) címszavakhoz rendelve szótári formában mutatja be, magyaráztaték többnyire a térképlap kérdését megadva, esetleg képpel segítve az adott szó fogalmi azonosítását (vö. Kiss–Bató szerk. 2012).

⁴ Kiss Gábor kiírja a címet, és nem utal a kiadásra, de feltehetőleg az ÉKsz²-ről lehet szó, hiszen elektronikus adatbázisként a második kiadás jelent meg.

⁵ Az ÚMTsz. utáni korszakot képviselő újabb kiadású, általam elérhető 11 regionális szótár többsége esetében 5-10-20 százalék körül mozog ez a szám, kettőnél eléri 50 százalékot.

Az előszóról, a műfajról és számokról

Ez a meglehetősen nagy betűméretet használó, szelős tördelésű ismeretterjesztő szöveg a köszönetnyilvánítás mellett **1.** összefoglalja „a nép nyelve felé fordulás” történetét, beszél **2.** a nyelvi területi változatosságáról, **3.** a szótár előzményeiről, a korábbi tájszótárakról, **4.** a tájszó fogalmáról, **5.** az anyaggyűjtés menetéről és a szótár forrásairól, **6.** a szerkesztésről, **7.** a szótár felépítéséről, statisztikai adatairól, **8.** magyarázatot ad az „olvasáshoz”, valamint **9.** információkat közöl a szótár jellegéről és céljáról. Mindezt szűk 15 oldalon. Hogy szükség van-e egy ennyire leegyszerűsített és több ponton közhelyes megfogalmazású („A magyar nyelv iránt érdeklődők korán felismerték, hogy a magyar nyelv területi változatokra tagolódik.” „Minden nyelv folyton-folyvást változik.”) áttekintésre, azon lehet vitatkozni. Az azonban vitathatatlan: ha az elnagyoltság pontatlanságokkal, tévedésekkel társul, sőt szakszerűtlenségbe csúszik át, az legföljebb félismeret- vagy álismeret-terjesztésnek, helyenként kifejezetten félrevezetésnek tekinthető. Az alábbiakban ezekből pontatlanságokból, szakmai tévedésekből, hibákból mutatok példákat, a teljesség igénye nélkül.

1. „Imre Sándor, a nagy pedagógus fogalmazza meg, hogy...” (Kiss 2019: 5), majd az idézet után Kiss Gábor megjelöli a forrást: „Imre Sándor: Nyelvtörténeti tanulások a nyelvújításra nézve 73. o.” Imre Sándor, a „nagy pedagógus” azonban 1877-ben született, munkásságáról hosszú szócikk található a Pedagógiai lexikonban (vö. Pukánszky 1997: 35–36), a hivatkozott írás keletkezési éve viszont 1876. Szerzője tehát nem a pedagógiai szakíró, hanem 1820-ban született nagyapja, aki az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, a magyar irodalom és nyelvészet kolozsvári egyetemi tanára volt (vö. Szinyei 1897: 92–97. hasáb).

2. „A magyar nyelv területenkénti szókészletbeli változatosságát közel kétszáz éve rögzítik szorgos gyűjtők tájszótárakban. Tájnylevi atlaszok szemléletes módon térképlapokra vetítve jelenítik meg az egyes területeken használatos kiejtést és szóhasználatot” (Kiss 2019: 6). Hogy mit jelent a területenkénti (és nem területi) szókészletbeli változatosság, hogy lehet-e a változatosságot gyűjtők által rögzíteni, vagy csak a változatos(ságot tükröző) adatokat lehet gyűjteni és rögzíteni, azzal most ne foglalkozunk, hiszen ezek még tekinthetők fogalmazásbeli sutaságnak. A második mondat azonban már egyértelműen félrevezető, hiszen a térképlapok nem az egyes területeken használatos szókészletbeli és fonetikai sajátosságokat mutatják – ezt a funkciót éppen a regionális szótárak vagy egy-egy nyelvjárás leírására vállalkozó monográfiák töltik be –, hanem ugyanazon fogalom vagy grammatikai funkció jelölésének területi eltéréseit.

3. „Az Új magyar tájszótár lassú megjelentetése közben [ti. az első kötet 1979-ben, az utolsó 2010-ben jelent meg] azért szerencsére megszületett közel két tucatnyi úgynevezett regionális népnylevi szótár, amely egy-egy tájegység különleges szavait leltározza. Véletlenszerűen kiragadva közülük néhányat: Bálint Sándor Szegedi szótár I–II., 1957; Balogh Lajos Büki tájszótár, 2004; [...] Imre Samu Felsőöri tájszótár, 1973; Kiss Géza Ormánsági szótár, 1952⁶ [...]” (Kiss 2019: 7) Az évszámok mutatják: az itt „véletlenszerűen kiragadott” szótárak egy része nem az ÚMTsz. elhúzódo megjelenése közben jelent meg, hanem már első kötetének kiadása előtt, sőt ezeket – akárcsak az 1979 előtt kiadott többi regionális szótár, a CsángSz., a SzamSz. és a SzlavSz, valamint az MNyA. anyagát – tulajdonképpen fel is dolgozta a szótár. Az ÚMTsz. ugyanis vagy adott szócikkeknek végén elhelyezett utalásban, vagy utaló szócikkekben hivatkozott is ezekre a művekre, sokkal korrektebbül, mint ahogy az NMTsz használja forrásszótárait, hiszen nem alakította a maga képére, adott esetben módosítva, leegyszerűsítve, az azokban fellelhető információt.

4. „A nyelvvel tudatosan foglalkozókat mindig is érdekelték a tájszavak, a nép nyelvének e különleges elemei” (Kiss 2019: 5). A „különleges elem” kifejezés nemigen tekinthető nyelvészeti kategóriának, s ha a „nép nyelve” olvastán az egyes dialektusokra vagy azok összességére kell gondolnunk, akkor még kevésbé értelmezhető e megfogalmazás, hiszen a nyelvjárásoknak teljesen „természetes”, hétköznapi eleme a tájszó. Ezen a ponton meg kell említenem még egy fontos, sőt

⁶ Meg kell jegyezni, hogy az OrmSz. Kiss Géza hagyatéka alapján készült, de szótárrá Keresztes Kálmán szerkesztette.

koncepcionális jelentőségű kérdést: mi lehet a nyelvjárási szókészletet feldolgozó szótárak nyersanyaga, vagyis mi kerülhet be az ilyen szótárakba, és mit mutat ehhez képest a tájszótári hagyomány. A már címében is területhez kötött első regionális szótár, a későbbi regionális szótárak mintájának is tekinthető Szamosháti szótár⁷ szerzője, Csűry Bálint így fogalmaz az előszóban: „A szótár anyagának gyűjtésében az volt a vezető szempontom, hogy a szamosháti népnyelv egész szókincsére kiterjedjen. Eddigi népnyelvi szógyűjtéseink inkább szoros értelemben vett tájszógyűjtemények voltak. A közszó és tájszó éles megkülönböztetésével csupán egy teljes magyar szótár kiegészítői kívántak lenni. Az illető terület nyelvét nem önálló nyelvi egységként vizsgálták. E miatt nem is adhattak valódi képet a tanulmányozott nyelvterület teljes szó- és képzetkincséről. Ez az oka annak, hogy a magyar nép szó- és képzetkincséről a mai napig sincs igazi képünk. A nem szakembereknek pedig sokszor egészen ferde fogalmuk van a népi szókincsről” (Csűry 1935: 4). Nem evidencia tehát, hogy egy nyelvjárási szókészletet feldolgozó szótár kizárólag a szigorúan vett tájszavakat – Kiss Gábor szóhasználata szerint: a nép nyelvének különleges elemeit – tekintse gyűjtőkörébe tartozónak, vagy az adott nyelvjárás azon lexémáit is, amelyek hangalakjukban és jelentésükben a köznyelvi szavak körébe tartozónak (is) minősülnek, vagy legfőljebb a nyelvjárásra rendszerszerűen jellemző fonetikai sajátosságokban térnek el azoktól. Hogy a kisebb terület vagy egyetlen település szókincsével foglalkozó regionális szótárak között kevesebb a – Csűry kifejezésével élve – „megközelítőleg teljes gyűjtemény” (Csűry 1935: 4), annak oka rendszerint a gyakorlati nehézségekben, elsősorban a helyszíni gyűjtés időigényes voltában keresendő. A teljes nyelvterületről származó lexémákat feldolgozó szótárak pedig – mint az MTsz., az ÚMTsz. vagy az NMTSz – szükségszerűen szigorúan vett tájszógyűjtemények, hiszen a teljes szókincsre, vagyis a köznyelvi, a nyelvjárási és egyéb szó-készleti rétegekre egyaránt kiterjedő szótári feldolgozás, amely egy szűk dialektus esetében Csűry szándéka volt, a teljes nyelvterület vonatkozásában még az értelmező szótárak közé sorolható úgynevezett nagyszótáraktól sem várható.

5. Az NMTSz jellegéről és céljáról szólva azt írja Kiss Gábor: „A NMTSz egyik jellemzője, hogy több nyelvjárási terület tájszavait – a Kárpát-medencét szinte teljesen lefedve – egybeszerkesztve tárja elélnk” (Kiss 2019: 18). Más helyütt pedig így fogalmaz: „A feldolgozandó regionális szótárakat úgy választottuk meg, hogy a Kárpát-medencei magyar nyelvterület jelentős részét lefedjék” (Kiss 2019: 9). A szótár anyaga valóban lefedi a Kárpát-medence nyelvjárásait, de nem azért, mert a helyi vagy regionális gyűjtések anyagát egybeszerkeszti, ehhez ugyanis a feldolgozott húsz regionális szótár, amelynek többsége egyetlen település vagy egy viszonylag szűk nyelvjáróterület szótára, édeskevés. Hanem azért, mert a két általános tájszótárt, az MTsz.-t, az ÚMTsz.-t, valamint az MNyA. alapján készült saját kiadású Tájszavak című szótárt is felveszi forrásszótárai közé. Csak hogy világosak legyenek az arányok: az ÚMTsz. földrajzi neveinek listájában 4200-4300 tétel szerepel, köztük azok a települések, tájegységek is, amelyeknek tájszavait feldolgozza az NMTSz listájában megtalálható 22 regionális szótár.

6. A szótár felépítéséről és statisztikai adatairól szóló fejezetben „A források megadása – a címszó területi jelzése” (Kiss 2019: 15) alcím alatti szöveg a források szócikkbeli feltüntetését illusztrálja néhány példával, valamint felhasználásuk statisztikájáról közöl különféle kimutatásokat, viszont semmiféle információ nincs benne arról, hogy a szótár milyen módon jelvi az adott tájszó területi elterjedtségét. Kénytelenek vagyunk ezért magát az alcímet szűkszavú közlésnek tekinteni: az NMTSz a forrásműként felhasznált szótár rövidítését területjelzésként kezeli. De mi van azokkal a szócikkkel, jelentésekkel, amelyekben egyetlen regionális szótárt sem ad meg a szócikk, kizárólag a köznyelvi értelmező vagy az általános tájszótárakat? S mivel az adatoknak (adatnak tekintve ugyanannak a szónak minden egyes előfordulását valamelyik feldolgozott szótárban) csak körülbelül egynegyede (21 112) származik regionális szótárakból, szükségszerűen többségben vannak azok a jelentések, amelyekben kizárólag a másik öt szótárt tüntetik föl forrásként,⁸ vagyis amelyek-

⁷ Yrjö Wichmann a Wörterbuch des ungarischen nordcsángó- und hétfaluer Csángódialektes (CsángóSz.) anyagát ugyan a század első évtizedében gyűjtötte, de a kötetet csak 1936-ban, egy évvel a SzamSz. után jelentette meg Csűry Bálint és Artturi Kannisto.

⁸ Ez az öt mű természetesen nem ugyanúgy viselkedik helyjelölés tekintetében. Az értelmező szótárak egyáltalán nem utalnak a területi elterjedtségre, ahogy a Tinta Könyvkiadó Tájszavak című kiadványa sem, jóllehet ez utóbbi az MNyA. alapján

ben közvetett területjelzés sincs. De ha éppen van is területjelzőként értelmezhető forrásrövidítés, akkor is könnyedén előfordulhat, hogy az megtévesztő. A fenti alcím megfogalmazása ugyanis azt sugallja, hogy az adott szót vagy jelentést csak a regionális szótár gyűjtőhelyén használják. A *nyakra-főre* 'gyorsan, sietve; lóhalálában' mellett a Szam és a Szeg forrásjelzés számosháti és szegedi elterjedtségre utal, az ÚMTsz. adata azonban (amelyre nem hivatkozik az NMTSsz) székellyföldi használatot igazol; a *velebeli* 'vele egykorú (személy)' szót kizárólagosan tallósinak jelzi az NMTSsz, ezzel szemben az ÚMTsz. szócikke meglehetősen tág használatot mutat a szlovákiai Komáromszentpétertől a Balaton-melléki Fonyódon át a Hajdúságig. Tekinthető-e tájszótárnak egy olyan mű, amelyben gyakorlatilag nincs területmegjelölés?

7. Egy szótár esetében nyilvánvalóan súlyponti kérdés, hogy a szókészlet mely elemeit tekinti gyűjtőkörébe tartozónak (ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek mindegyike be is kerül a szótárba), tájszótáraknak, tájszógyűjteményeknek ehhez valóban nem árt tisztázni a tájszó fogalmát. Kiss Gábor Szinnyeihez fordul segítségért: „Szinnyei József már 1893-ban megfogalmazta a Magyar tájszótár bevezetőjében a tájszó fogalmát [...]: »1. Tulajdonképpeni tájszavak [...]. 2. Jelentésbeli tájszavak [...]. 3. Alak szerinti tájszavak, vagyis a köznyelvi szavaknak olyan hangalaki változatai, a melyek az illető nyelvjárásnak rendes és szabályba foglalható hangalaki eltérésén és sajátosságain kívül állanak« (III–IV. o.). Ma a fenti tájszótipusokat a következő terminussal nevezzük meg: 1. valódi tájszó, 2. jelentésbeli tájszó, 3. alakú tájszó” (Kiss 2019: 7). Majd következnek a szócikkpéldák az egyes típusokra. Az első gond abban áll, hogy Szinnyei nem a tájszó fogalmát adja meg, hanem azt fogalmazza meg, mit tekint a gyűjtőkörébe tartozónak: „Hogy a Tájszótár-ba mit vegyek föl, mit ne, azt a nyelvtudományi bizottságnak az én közreműködésemmel készített utasításai határozták meg. Ezek szerint a szótár tartalma a következő...” (Szinnyei 1893: III), és következik a Kiss Gábor által idézett passzus. Szinnyei megfogalmazásából azonban nem lehet következik, hogy ne lennének alak szerinti tájszavak azok a szavak, amelyek egy-egy nyelvjárás „rendes és szabályba foglalható hangalaki eltérését” (Szinnyei 1893: IV) mutatják – például a szegedi *embör*; a mezőségi *abranacs*, a hetési–örségi *erdü* –, csupán annyit, hogy ezek felvételét a szótárba épp rendszerszerűségük miatt nem tartotta szükségesnek sem Szinnyei, sem a módszereit követő ÚMTsz. Súlyosabb, sőt kardinális problémára utal – amelyre majd a lexikográfiai visszasságok összefüggésében térek ki részletesebben – az a tény, hogy hiába a fenti Szinnyei-féle meghatározás, a példák némelyike komoly fogalmi zavart vagy ismerethiányt tükröz, és egyúttal szemléletesen illusztrálja a Tinta-féle szerkesztési módszer egyik gyengeségét is: a kiadó arra sem vette a fáradságot, hogy kicédulázott adatait és a szerkesztői döntéseket legalább a többi forrásszótárból kinyerhető információk alapján mérlegelje, ellenőrizze. A *kagylló* 'meztelen csiga' Mnya-hivatkozással a valódi tájszavak között szerepel, jóllehet elegendő lett volna ellenőrizni az ÚMTsz.-ben, amely gondos utalásával eligazít, hogy itt valójában a *kagyló* hangalaki változatáról, vagyis egy jelentésbeli tájszó hangalakváltozatáról van szó. De a fordítottjával is találkozhatunk: az alakváltozati példaként felvett *hangyál* szó nem a *hangya* lexéma alakváltozata (alaki tájszóként említése ezt sugallja), még akkor sem, ha jelentése megegyezik a köznyelvi szóéval, hangalakja pedig hasonlít rá, hiszen a *hangyál* szóvégi *-l-*je ősi kicsinyítő képző (vö. TESz. *hangya*).

8. „Terjedelme szerint nagyszótár” – írja a kötetről Kiss Gábor. A „nagyszótár” megjelölés az egy nyelvű szótárak körében kötött fogalom, nem vagy csak másodlagosan a terjedeleme, sokkal inkább a feldolgozott szókészlet réteg gazdagságára, a nyelvi-lexikográfiai leírás árnyaltságára és mélységére utaló kifejezés, amely alatt az értelmező szótárak egy típusát értjük. Egészen mást, mint a Kiss Gábor szerkesztette szótár. De illendő-e nagyszótárnak mondani – akár csak terjedelmi szempontból – egy olyan művet, amelynek adatszám (86 010, vö. Kiss 2019: 16) alig haladja meg az MTsz. adatszámát („Ezekből került ki az új Tájszótár anyaga, a mely 80,000-nél több adatból áll”, vö. Szinnyei 1893: III), vagy amelynek címszám (51 405 szócikkben 55 050, vö. Kiss 2019: 12) a felét sem éri el az ÚMTsz. öt kötete mintegy 120 ezer címszavának és tizedét sem a cédula-

adhatott volna területjelölést. A két általános tájszótár természetesen minden adata mellett pontosan feltünteti az azt közlő nyomtatott vagy kézirat forrást (helyette az MTsz. időnként a gyűjtőt) és a földrajzi helyet.

állomány nagysága alapján számítható közel 600 ezres adatszámának, vagy amelynek lapszáma az ÚMTsz. tipográfiája szerinti⁹ szedéssel jó egyharmadával csökkenne?

9. És fel kell tennünk a kérdést: mi végre az előszó 15 oldalából összességében többoldalnyit kitevő, helyenként tételek felsorolással dúsított statisztikai adat? Találunk kimutatást nemcsak a már említett címszó- és adatszámokról vagy arról, hány adatot gyűjtöttek ki az egyes forrásokból, és hogyan oszlik meg a jelentések száma a hivatkozott forrásszótárak között, hanem arról is, hogy a szótár puritán szófaji rendszerének 11 kategóriájához külön-külön hány címszó sorolható, illetve hány szócikkben található egy vagy több stilisztikai minősítés, és milyen e négy minősítési kategória megoszlása címszószerint, stb. A stilisztikai minősítésnek mondott kategóriákkal kapcsolatban érdemes szövegként tenni nemcsak azt, hogy a gyerny, vagyis gyermeknyelvi megjelölés rétegnyelvi és nem stilisztikai kategóriát jelöl, hanem azt is, hogy az ún. lexikai – a szókészleti elterjedtségre, használati körre, stilisztikai értékre utaló – minősítések valójában jelentésekhez, és nem címszavakhoz köthetők. De vissza a kérdéshez: mi a célja ennek a sok statisztikának? Megkísérti az embert a gondolat: valahogyan igazolni kell a szótár címének „nagy” jelzőjét és a szótár „piackomfortságát”. De hogy mit érnek és használhatók-e bármily következtetés levonására a statisztikai adatok fogalmi pontosság és világos lexicográfiai koncepció nélkül, az már kritikám következő részének témájához kapcsolódik.

Szótári szóról, címszóról és egyéb lexicográfiai finomságokról

Az NMTsz makrostruktúrája – az a rend, amely megszabja a címszavak elrendezését – meglehetősen puritán. A szótár egyetlen típusú szócikkkel – ebből következően egyetlen címszótípussal – dolgozik, utalásokat nem alkalmaz, a „hagyományokon, illetve közmegegyezésen alapuló írásmódot” követő, „a fonetikus leírásban használt mellékeles írásmódot” kerülő (vö. Kiss 2019: 11) címszavak „szoros betűrendben követik egymást”. Ez utóbbi kijelentést kissé túl is magyarázza: a hagyományoknak megfelelően nem tesz különbséget az *a-á*, *e-é*, *i-í* stb. betűpárok között (vö. Kiss 2019: 12). A szoros betűrendre utaló kijelentés annak fényében azonban érdekes, hogy a szócikk élén időnként egymástól vesszővel elválasztva több címszót is fölvesz a szótár. Ezek ugyan önmagukban rendszerint szoros betűrendben állnak, s első elemük is szoros betűrendbe sorolódik a többi szócikk (első) címszavával, de az összes címszó szoros betűrendje már nem feltétlenül valósul meg, ami az utalások hiánya miatt veszélyeztetheti vagy legalábbis nehezítheti a megtalálhatóságot (pl. **angyalfaszika**, **angyalpöcse** fn – **angyalfia** fn – **angyali** mn – **angyalpicili**, **angyaltészta** fn; **habica**, **habikt**, **habita**, **habócsa** fn – **habickol** ige).

De mikor is alkalmaz „többszörös” címszót a szótár? „Amennyiben a címszónak több, egymáshoz közel álló alakváltozata is létezik, azokat vesszővel elválasztva egy sorban vittük fel. Ezen megoldással akkor is éltünk, ha a címszók sorában a vesszővel elválasztott két vagy több címszó jelentései teljesen megegyeznek és az ábécérendben nem állnának egymástól távol, illetve egymásnak csak kis mértékben eltérő alakváltozatai volnának” (Kiss 2019: 12). Ha nehéz is megfejtetni, mire vonatkozik a második mondat *is* szava, és mi a különbség az első mondat „egymáshoz közel álló”, illetve a második „kis mértékben eltérő” alakváltozatok kifejezése között, az utóbbi mondat legalább gyengíti az első terminológiai tévedését. Az egy címszósorban felvett szavak többsége ugyanis nem alakváltozat, hanem morfematikus különbséget mutató, de ugyanabba a szócsaládba tartozó másik lexéma, vagyis ezeket a címszósorokat többnyire valamely szó és annak összetételei, származékai alkotják, és csak ritkábban fonematikus különbséget mutató hangalaki változatok (az előszóban megadott négy példából csak az egyébként a betűrendi hagyományokhoz nem igazodó **kötél**, **kötél** tartozik ide).

Az a fogalmi-terminológiai zavar, amely ebből a két mondatból vagy a tájszótípusokra adott rossz példából is látszik, nagymértékben hozzájárul ahhoz – bár nem az egyetlen oka annak –, hogy az NMTsz nem ad hiteles leírást a tájnyelvi szókészletről. E tekintetben kisebb, bár nem elhanyagolható probléma a már említett tény, ti. hogy „a válogatás vállaltan szubjektív volt” (Kiss 2019:

⁹ *Aj* és az *sz* kezdetű anyagból vett azonos oldalszámú mintában az NMTsz karakterszáma 64-65%-a az ÚMTsz.-ének.

10), hogy szemelgetve gyűjtötték a szótárba kerülő tájszavakat (vö. Kiss 2019: 11), és hogy azok kicédulázása, illetve címszóvá emelése mögött inkább kultúrtörténeti, mint nyelvi megfontolások álltak, sőt talán megkockáztatható, hogy jelentős részben egyéni ízlés alapján döntöttek, vagyis sem a gyakoriság, sem a területi elterjedtség, sem az adott tájszó beszívargása a szépirodalomba, sem az nem befolyásolta a válogatást, hogy minél több szócsalád legyen reprezentálva a szótárban. Nem véletlen, hogy a címszavak között igen magas arányban fordulnak elő olyanok, amelyek csak a két általános tájszótárból – az NMTSz messze magasan a legtöbb adatot szolgáltató forrásaiból – származnak, még hozzá olyan szócikkekből, amelyekben csupán egyetlen adat található.¹⁰

Az igazán komoly gondot az okozza, hogy az NMTSz, nem tisztázza a szótári szó (lexéma) mint elvont nyelvi egység fogalmát – miközben elvileg lexémák válhatnak címszóvá egy szótárban –, s hiába a tájszó Szinnyeitől idézett fogalmi magyarázata, összemossa a három tájszótípust. A valódi, a jelentésbeli, valamint az alaki tájszavak a valóságban bonyolult mintázatban jelennek meg, hiszen egy valódi vagy jelentésbeli tájszó, illetve kizárólag köznyelvi jelentésekkel bíró szó is különféle hangalaki vagy írásbeli reprezentációkban fordulhat elő, s fordítva: azonos hangalakok lehetnek különböző szótári szavak előfordulásai. Ha a valódi, jelentésbeli és alaki tájszavakat egy szótár – ahogy a Kiss Gábor által szerkesztett – ugyanolyan típusú szócikkek ugyanolyan rangú címszavává emeli, akkor a szókészletről helytelen információkat ad. Miért feltételezzük a felhasználórol, hogy semmi másra használja a szótárt, mint egy önmagában álló hangsor jelentésének nagyjából megfejtésére? Miért jó neki, ha nem lát(hat)ja a nyelvi összefüggéseket, ha nem (lehet) világos számára, hogy a *maszkura* a *maskara*, a *maszto* a *maszato*, a *matring* a *motring* lexéma hangalakváltozata, hogy a *válu* nem valódi tájszó, amelynek jelentése 'vályú' (ilyen megközelítéssel akár az előző három példa esetében is elegendő lenne, ha a köznyelvi alak állna értelmezésként), hanem az NMTSz-ben 'vajat' jelentéssel fölvev *vályú* címszó köznyelvi jelentése realizálódik ilyen hangalakkal,¹¹ ha elrejtji a szótár, hogy a *rapsic* a *rabsic* kiejtést tükröző változata, tehát még csak nem is hangalak-, hanem írásváltozat, ahogy a két címszóként szereplő *fántom-fánt* és a *fánton-fánt* is írásváltozatok (ráadásul ez utóbbi határozószói minősítésű szó 1. jelentésében melléknévi az értelmezés: 'ugyanolyan').

A lexikalizálódott szótári szó és hangalaki változatainak szétválasztása külön szócikkbe sajátos hiányt idéz elő az összetételek esetében is, mert nem teszi világossá a szótár használója számára, hogy egy összetétel elő- vagy utótagja azonos valamelyik önálló címszóval. Az előző büszkélkedik azzal, hogy a szótár egy-egy fogalom, tárgy, élőlény stb. megnevezésének területi sokféleségét is tükrözi, s példaként említi a *sündisznót*. Tekintsünk most el a területjelzés hiányának korábban már említett problematikus voltától. A felsorolásban szereplő *disznószőcs* a szócikkben csupán MTsz-hivatkozással szerepel, az MTsz.-ben azonban maga az adat *disznószőgy*. Az utótag rövid magánhangzóval – *szögy* –, szintén 'sündisznó' értelmezéssel és Mtsz-hivatkozással címszava az NMTSz-nek. amely azonban az összetételt sem a *disznó*, sem a *szöcs* – *szögy* ~ *szögy* szóval nem hozza összefüggésbe. Azt már csak érdekességként és a lexikográfiai munka aprólékoságának illusztrálásául érdemes megjegyezni, hogy az ÚMTsz.-ben is megtalálható a szó (amelyre nem hivatkozik az NMTSz), épp fordított megoldással: a *cs-s* adatot *gy-s* címszóval veszi föl, s ezt a *disznószőcs* adatot 'nöstény sündisznó'-ként értelmezi, a *kutyaszöcs* adatot (amelynek címszava is *cs-s* változatú, tehát ez esetben az ÚMTsz. sem volt körültekintő) 'sündisznó hímje' értelmezéssel, s mindkettőt ugyanarról a helyről és ugyanabból a forrásból adatolja.

Hogy a szótári szó, hangalakváltozat, ejtészváltozat, írásváltozat fogalmak – legalább a szótár szerkesztői számára történő – tisztázásának hiánya milyen komoly következményekkel járhat, azt jól illusztrálja az NMTSz egyik abszurd megoldása is. Azt írja Kiss Gábor az előszóban: „Forrásaink különbözőképpen oldották meg a címszókban található *j* – *ly* hang jelölését. A legtöbb esetben az eredeti írásmódon nem változtattunk, ezért a következő 26 szópár tagjai *j*-vel és *ly*-nal írva is megtalálhatók a NMTSz-ban: ámbojog – ámbolyog; aszaj – aszaly; bojgatagos, – bolygatagos; [...] *tajiga* – *talyiga*; *tarogja* – *taroglya*; *vakjos* – *vaklyos*” (Kiss 2019: 11). Nem világos Kiss Gábor

¹⁰ A *haj*-, *háj*- kezdetű anyag első másfél hasábjának 43 címszava között 20 olyan címszó, illetve jelentés fordul elő, amelyben a szótár kizárólag vagy az MTsz.-re, vagy az ÚMTsz.-re hivatkozik, s a forrásszótárban az adott szócikknek vagy jelentésnek csupán egyetlen adata van. Az MTsz.-ből pl. *hajaskapu*, *hájaspecsenye*, *hajbúszti hajszakól*, *hajdóka*, az ÚMTsz.-ből *hajascsillag*, *hajbol*, *hájkodik*, *hájaz*, *hajdogál* stb.

¹¹ Nota bene, a *ly* helyett *l* olyan hangtani változat, amely miatt nemigen kerül be tájszótárba alaki tájszó.

megfogalmazásából, hogy ugyanazon beszédhang kétféle betűvel való jelölésének tekinti-e a *j*-t és az *ly*-t, esetleg figyelembe veszi, hogy bizonyos nyelvjáráásokban él(t) az *ly* fonéma, az azonban bizonyos, hogy ezeknek a szópároknek a tagjai nem különböző szótári szavak – márpedig e megoldással ezt sugallja az NMTSz –, sőt az esetek döntő többségében még csak arról sincs szó, hogy egy lexémának *j*-vel, illetve *ly*-nal ejtett változata is élne a forrásszótárak által dokumentált nyelvjáráásokban. Sokkal inkább arról, hogy a hagyományos köznyelvi *ly*-os írásmódú címszóhoz is besorolható adatot némelyik szótár címszóként is a kiejtés szerinti *j*-vel rögzíti. Valódi tájszó esetében előfordulhat persze, hogy az adott szótár szerkesztője valamilyen etimologizáló megfontolás alapján dönt az *ly*-os írásmód mellett, s akad a sorban a köznyelvi helyesírásban *l*-es alakban rögzült címszó kétféle lejegyzésű adata is (*tajiga* – *talyiga*), de ez esetben is a hagyományos írásmód megjelenésének, nem a kiejtést tükröző változatnak kell tekintenünk az *ly*-os változatot. Ez a szópáros jól mutatja, hogy általában is mennyire félrevezető, ha a hangalak- és írásváltozatok nem sorolódnak be a valódi vagy jelentésbeli tájszavak szócikkeibe, illetve a kizárólag alaki tájszóként fölvetett adatok sincsenek legalább tipográfiaileg megkülönböztetve az előbbi két tájszótípustól, mintha önálló szótári szavak, lexémák lennének. Az *ly*-os címszavak hivatkozott szótárai közül ugyanis több olyan is akad, ahol a szócikkben csak *j*-s írásmódú adat található (pl. az ÚMTsz. ámbolyog és *bolygatagos* szócikkében), de előfordul az is, hogy az adott regionális szótárban mind a *j*-s, mind az *ly*-os változat az egyébként köznyelvi formában fölvetett címszóhoz utal: a SzamSz.-ban a *tajiga* és *talyiga* egyaránt utaló szócikk címszava, ráadásul a *talyiga* szócikkben nincs is *ly*-os adat.

Az NMTSz címszóadásával kapcsolatban ki kell térni a homonimák kérdésére is. A Tinta Könyvkiadó szótáraiban a Magyar szókincstár megjelenése óta bevett gyakorlat, hogy a szófajváltással több szófajúvá vált szavak különböző szófajait tipográfiaileg és formailag önálló szótári egységekben dolgozzák föl. A Szókincstár ezeket a címszavakat szótártechnikailag még megkülönbözteti a csupán alakilag azonos homonimáktól, illetve az etimológiailag összetartozó, szétfejlődéses jelentésváltozással létrejött ún. álhomonimáktól: több szófajú szavak esetén a címszó részévé váló római számot használja, a valódi, illetve álhomonimák címszavában pedig a magyar lexikográfiában szokásos módon indexszámot alkalmaz.¹² Ez a distinkció később eltűnik a kiadó szótáraiból, ugyanannak a szótári szónak a lexikalizálódott szófajait külön-külön szócikkben dolgozzák föl, homonimaindexszel megkülönböztetve címszavukat. Szófajok önálló szócikkben való földolgozása lehetséges eljárás, akár még védhető is, bár magam a nyelvi rendszer lexikográfiai ábrázolása szempontjából nem tartom szerencsésnek¹³, és a magyar egynyelvű lexikográfiában csak a nomen-verbumokra jellemző, hiszen az igék és a velük azonos alakú más szófajú szavak hagyományosan külön szócikkbe kerülnek, függetlenül esetleges etimológiai kapcsolatuktól. Nem helytálló tehát az NMTSz előszavának ezt a megoldást minden szófajra kiterjesztő megfogalmazása: „A magyar szótártani [!] hagyományoknak megfelelően az olyan szavakat, melyek azonos alakúak, de szófajuk különböző, homonimaindexszel – kisebb felső számmal – különböztetjük meg egymástól” (Kiss 2019: 12). Ha az igéktől (*szeg*¹, *koboz*¹) és az azonos alakúságot mutató, de etimológiailag össze nem függő valódi homonimáktól (*szeg*²⁻³), valamint a bizonytalan eredetük miatt más szótárakban is külön kezelt címszavaktól (*csempe*¹⁻²) eltekintünk, a forrásszótárak közül az általam ellenőrzött köznyelvi értelmező szótárak és általános tájszótárak egy szócikkben dolgozzák föl a példaszavakat: az *ákovita* az ÚMTsz.-ben mutat két szófajúságot, a *monyas* mind a négy szótárban, egyik címszó sem homonima.

Ha elfogadjuk is legitimnek az NMTSz álláspontját – ti. hogy a különböző szófajokat önálló szócikkben dolgozza föl –, az mindenképp zavart okoz, hogy nem tartja magát következetesen ehhez az elvhez. „Azonban 136 esetben nem bontottuk fel két homonimára a melléknévi és a főnévi jelentést – akkor, ha a melléknévi jelentés valamely személy tulajdonságát, a főnévi pedig a személyt, a tulajdonságot viselőt jelöli.” (Kiss 2019: 13) De vajon miben különbözik a 'valamely

¹² A Szókincstár előszava némileg ellentmondásos: egyrészt többszörös szófajú címszavak – és nem szófajok – megkülönböztetéséről beszél, másrészt arról, hogy a címszót a jelölt szófaj előtt kiírják, bár ezeket nem tekintik önálló lexikai egységnek (vö. Kiss 1998: VII).

¹³ A poliszémia-homonímia kérdésről és lexikográfiai vonatkozásairól írtam a Hessky Regina tiszteletére kiadott *Das Wort – ein weites Feld* című kötetben (Ittész 2014: 40–6), ütköztetve Antal László felfogását – ti. hogy csak egyalakúság, homonímia van (vö. Antal: 1978: 104) – a nyelvtörténész és lexikográfus Bárczi Géza álláspontjával, aki nem engedi meg a homonimiát abban az esetben, ha a jelentések, legyenek akármilyen eltérőek, levezethetők egy alapjelentésből (Bárczi: 1958: 50).

tulajdonság' és a 'valamely tulajdonsággal ellátott személy' szemantikai kapcsolata a 'valamely tulajdonság' és 'valamely tulajdonsággal ellátott dolog, állat stb.' szemantikai kapcsolattól (ld. az NMTSsz *abajdoc*¹⁻², *sik*¹⁻², *senye*¹⁻² szócikkeit)? És miért két szócikk a *buckó*¹⁻² vagy a *bumfordi*¹⁻², amelyekben megjelenik a 'valamely tulajdonság' és az 'azzal ellátott személy' jelentés? Feltehetőleg kimaradt az előző idézett mondatából, hogy csak egyszerű szemantikai mintázatu szavak esetén él ezzel a lehetőséggel a szótár, hiszen a bonyolultabb jelentésszerkezet ábrázolása ily módon már nehézségekbe ütközik.

Még súlyosabb következményekkel jár a szótárnak egy másik, a túlzott széttagolással éppen ellentétes eljárása: „A korábbi magyar szótárak egy része homonimaindexszel különböztette meg az olyan azonos alakú és azonos szófajú szavakat is, amelyek jelentése távol áll egymástól, és az egyes szavak jelentései között nem mutatható ki etimológiai kapcsolat, mint pl. az ár szó esetében. Az NMTSsz szerkesztése során eltekintettünk az ilyenfajta – azonos szófajú, de – különböző eredetű szavak homonimaként való jelölésétől, mert hiányoznak ehhez a tájszavak eredetét, etimológiáját feltáró széles körű kutatások” (Kiss 2019: 13). Hogy az ötleten vagy magyarázatán ütközik-e meg jobban valaki, ízlés dolga, de az kétségtelen, hogy a megoldás lexikográfiai szempontból igencsak megkérdőjelezhető, s a magyarázata is álságos. Bizonyára akad jó néhány olyan valódi tájszó, amelynek etimológiája valóban tisztázatlan, de akár jelentésbeli vagy alakú is, hiszen találkozzunk tisztázatlan etimológiájú köznyelvi szavakkal is. Ez esetben még elfogadható is lehet a különböző jelentések egy szócikkben való kezelése. Ilyen például az NMTSsz 'fér' – 'elfér, belefér, megfér stb.' –, illetve 'megy; halad' jelentésű *tér*¹ igéje, amelyet a TESz. és az EWUng. két szócikkben tárgyal ugyan, de a 'fér' jelentésű szó egyik lehetséges etimológiája megengedi a kettő közötti összefüggést. Ugyanakkor annak, hogy valamit homonimaként dolgoz-e föl egy szótár, nemcsak etimológiai, hanem jelentésfejlődésbeli vagy éppen grammatikai motivációja is lehet – nem véletlenül használja a lexikográfia az álhomonímia fogalmát¹⁴ –, a jelentésfejlődés fölfedezésének szándéka azonban nem motíválja az NMTSsz-t. És nagyvonalúan eltekint attól is, hogy szép számmal találni olyan valódi vagy jelentésbeli tájszavakat, amelyeknek az eredetét egyértelműen tisztázzák az etimológiai szótárak, vagy amelyeknek más táj- vagy köznyelvi szótárakbeli földolgozása tekinthető egyfajta állásfoglalásnak is homonimiájuk mellett, sőt időnként még az ösztönös nyelvérzékre is lehet támaszkodni. Például a *bujt* ('borít; ráborít' – 'ingerel; uszít') vagy a *csobán* ('dob alakú, lapos fa hordóska [...]'; csobolyó' – 'hegyipásztor' – 'juhászkutya') etimológiáját tisztázzák a szótárak, s maguk is homonimaként kezelik e tájszavakat. Más esetekben nem az adott tájszónak, hanem hanem alapszavának feltárt etimológiája segít a homonimák elkülönítésében. A *cankózik* jelentései például egyértelműen szétválaszthatók lennének a TESz. *cankó*¹ és az EWUng. *cankó* címszavai, illetve a mindkettőben megtalálható, hangfestő eredetűnek mondott *cankózik* alapján: a 'cankót, vagyis egyszerű, savanyú bort iszik' jelentés a főnévi alapszóból vezethető le, a járással összefüggő onomatopoeitikus jelentések pedig ugyanahhoz a lexémához tartoznak, mint ami az etimológiai szótárak igei címszava. A *duga* 'kis gát; töltés; ároktöltés' vagy 'dugó' jelentésében nyilván a *dug* ige származéka, 'faedény oldala; donga' jelentésében pedig a *donga* – a köznyelvi *dugába dől* frazéma által is örözt – alakváltozata, a szó szláv eredetéről írnak az etimológiai szótárak. És természetesen nincs kapcsolata a *bukti* szó bukással kapcsolatos jelentéseinek a szláv eredetű *bukta* szóéval azonos jelentéssel. Óhatatlanul felmerül az emberben: ha a Kiss Gábor szerkesztette szótár ily könnyedén eltekint a homonimiától, mi az oka, hogy külön szócikkbe kerülnek a lexikális szófajváltással létrejött új szófajok? Tán a statisztikai mutatók kozmetikázása, a szócikkszám növelése? Vagy az, hogy mégis, miként festene egy szótár homonimák nélkül?

A szócikkszerkezet, az úgynevezett szótári mikrostruktúra is erősen visszametszett az NMTSsz-ben (vö. Kiss 2019: 14–6): a címszó után a szófaji minősítés áll – mint egyetlen grammatikai információ a szóról –, majd (több jelentés esetén arab számmal elkülönítve) a jelentések következnek, hierarchikus tagolás nélkül és megfosztva a forrásszótárak gazdag példamondatanyagától. A jelentéseket a forrásszótárak már fentebb bemutatott rövidítése zárja. A szótár a frazeológiát is figyelmen kívül hagyja. A szófaji minősítésekben az NMTSsz általában nem különböztet meg alkategóriákat (pl. hiányzik az igék tranzitivitásának vagy a névmástípusoknak a jelölése), bár a mondatzóval azonos szintű minősítésként feltünteteti annak alkategóriáját, az indulatszót. Lexikai (általa

¹⁴ Hivatkozott tanulmányában részletesen tárgyalja e jelenségeket Bárczi (1958: 48–9).

stiliztikainak mondott) minősítésként a gúnyos (*gúny*), a tréfás (*tréf*), illetve a gyermeknyelvi (*gyermny*) szerepel. (Érdekes módon a minősítések használatát mutató statisztika külön jelzi a „tréfás, gúnyos” együttállást, a példaszó alapján ezek azok az esetek, ahol több forrásszótár eltérő minősítést alkalmaz.)

Bonyolultabb minősítési rendszerre vagy bővebb grammatikai és lexikai információkra ebben a szótárban talán nincs is szükség, annál inkább maradhat hiányérzet vagy bizonytalanság az emberben a jelentésstruktúra és a szótári értelmezés („A címszó jelentésének, illetve jelentéseinek megadása”, Kiss 2019: 15) vonatkozásában. Azt írja az előszóban Kiss Gábor: „Egyetlen jelentéssé vontuk össze a különböző forrásokból gyűjtött azonos vagy nagyon közel álló jelentéseket, definíciókat. Gondos mérlegelés után külön-külön jelentésbe vettük fel a forrásadatok alapján megkülönböztethető jelentéseket” (Kiss 2019: 15). Az első mondat összemossa a jelentést és a definíciót, a második pedig – ti. hogy különböző jelentések külön jelentésbe kerülnek – tautologikus. Az a tény, hogy nemcsak az előző nem igazít el az előbbi mondatnál bővebben, hanem a szótár anyagából sem rajzolódik ki semmiféle elvi megfontolás arra vonatkozóan, hogy e „megkülönböztetésben”, illetve „összevonásban”, a forrásszótárak értelmezésének esetleges felülírásában, módosításában, illetve a jelentésszerkezet kialakításában milyen szemantikai megfontolások, elvek irányítják a lexicográfust, alapvetően problematikusá teszi a szótár használatát. Ismét csak néhány példa, messze nem a teljesség igényével. Az értelmezésekben (definíciókban) gyakori a szinonimikus(nak tűnő)¹⁵ szavak felsorolása, hol vesszővel, hol pontosvesszővel elválasztva egymástól. Egy és több forrásszótár feltüntetése esetén is találkozni mindkét variációval. Az előző semmit nem említ e kétféle írásjelhasználatról, a lehetséges magyarázatokat (mondjuk, ha több szótárban más-más értelmezéssel szerepel a szerkesztő által azonosnak tartott jelentés, akkor azokat pontosvesszővel elválasztva sorolják föl; vagy pontosvesszőt használnak akkor, ha nem ugyanarról, csak rokon jelentésről van szó, viszont vesszőt, ha szinonimikusról) a példák nem igazolják. A **bugóságban** például egyetlen hivatkozásként az ÚMTsz. szerepel (értelmezésétől csak annyiban tér el az NMTSz, hogy pontosvesszőt tesz az ÚMTsz.-ben vesszővel elválasztott szavak közé), a **büdöskő** vesszőt használó ’kén, kénkő’ – nyilvánvalóan nem szinonimákat felsoroló – értelmezése után viszont négy szótár rövidítését is föltünteti, a **bű**² pontosvesszős ’mocskos; rendetlen; takarítatlan; piszkos’ értelmezése után pedig három forrásszótár rövidítése szerepel. Időnként a többjelentésű szavak jelentéseinek sorrendje is esetlegesnek tűnik. A **vágó** főnév nyolc jelentéséből háromban a fő szemantikai mozzanat a ’valamit vágó személy’. Nincs magyarázat arra, hogy az 1. ’az a halász, aki a lékeket vágja’ és a 2. ’az a személy, aki a sertést vágva szállítja eladásra v. boltja nem lévén a piacon vágószéken árulja’ jelentések után miért ékelődik öt olyan jelentés a 8. ’(burgonyavetésnél) az a személy, aki a földbe kapával gödröket csinál’ elé, amelyekben a szemantikai főelem az ’eszköz, amellyel vágnak’, illetve a ’vágás eredménye’. Vagy mit keres a **külü** 2. ’konyha talpgerendájába vésett kerek, homorú fenekű lyuk, amiben fejcsenyéllal paprikát törtek’ és 4. ’(nagy só-, paprika- v. máktörő) famozsár’ jelentése között a 3. ’kolomp’ jelentés. Ha pedig azt is tekintetbe vesszük, hogy többszörös címszavakat is alkalmaz az NMTSz, akkor még bonyolultabb mintázat rajzolódik ki, még maszatolósabbá válik a lexicográfiai leírás.

A fenti anomáliák jól rávilágítanak arra, hogy a különböző szótárak anyagának az NMTSz által alkalmazott összefésülése sokkal erősebb, a használó számára is egyértelműen megfogalmazott szabályozottságot kívánt volna, s annak érdekében, hogy az adott szókör kirajzolódó szemantikai térkép hiteles és helytálló legyen, szükség lett volna a különböző lexikográfiai elveken nyugvó, különböző lexicográfiai módszerekkel dolgozó forrásszótárak eredményeinek kritikai vizsgálatára, összehangolására és természetesen a kicédulázott anyag ellenőrzésére. Ez utóbbi azért is fontos lett volna, mert nem csúsztak volna bele egyes értelmezésekbe olyan apró hibák is, amelyek még gyanakvóbbá teszik az embert a szótár szemantikai elemzéseivel kapcsolatban. Kettős címszava a szótárnak például a **bebádogodik**, **bebádogosodik** ige ’(szem) megüvegesül, elhomályosodik’ értelmezéssel. Ha a használó visszakeresi a forrásszótárként megjelölt ÚMTsz.-ben, a **bebádogosodik** szócikkben (a haldokló szeme) alany szerepel, amely máris új árnyalattal színezi az értelmezést. Egy tárgy megnevezése és egy nomen actionis kerül egymás mellé pl. az *angyalvetés* ’karácsonyi

¹⁵ A szinonimitás lexicográfiai vonatkozásait és az ezzel kapcsolatos problémákat nem akarom most tárgyalni, de a Magyar szókincstár megjelenése óta tudjuk, hogy a Tinta Könyvkiadó sokkal lazábban kezeli a kérdést, mint ahogy – legalább is a tudományos lexicográfiában – elvárható.

ajándék, ajándékozás’ értelmezésében, mintha szinonimák lennének, az ugyancsak egyadatos forrásszótár ÚMTsz.-ben azonban világos megkülönböztetést jelez a két szó közötti „ill.” (= illetve).

Az általam tárgyalt jelenségek is tűnhetnek „szemelgető jellegűnek”, ugyanakkor egy irányba mutatnak. A valódi homonimák egy szócikkben tartása bizonyos értelemben teljes összhangban van az alaki tájszavaknak és a valódi svagy jelentésbeli tájszavak hangalakváltozatainak teljes rangú címszóvá emelésével. Látszólag mindegyik megoldás szükségtelenné teszi a címszóvá válás nyelvi (etimológiai, grammatikai, szemantikai stb.) szempontjainak tisztázását, s még inkább a konkrét nyelvi adatok idő- és erőforrás-igényes elemzését, ahogy a puritán jelentésszerkezet és a készen kapott értelmezések alapján is fölöslegesnek tűnhet a szemantikai szempontok tisztázása és elegendőnek az ad hoc belenyúlás az értelmezésekbe. A végeredmény alapján azonban egyértelműnek látszik, hogy az NMTsz nem csupán a világos lexikográfiai elvek kidolgozását és az elsődleges adatok feldolgozását hátrította el magától, de még a rendelkezésére álló szótárak adta lehetőségeket sem használta ki: nem mérte egymáshoz eredményeiket, a szerkesztés során nem ellenőrizte a forrásszótárban vagy más szótárban a cédulázás esetleges baklövéseit, hiányosságait. Magyarán: a legkevesebb munkával akarta a mennyiségileg legmutatósbabb végterméket létrehozni. Vagy inkább a szakmai felkészültség és hozzáértés hiányzott?

Akármi is az ok, a következmény súlyos, talán nem is annyira a szakma, mint az „érdeklődő nagyközönség” számára: a gyűjtés szubjektivitásának, a lexikográfiai koncepció hiányosságainak, a nyelvi rendszert és tényeket figyelmen kívül hagyó megoldásokból szükségszerűen következik, hogy nemcsak a magáról, de a tájszókészletről kialakított kép is hamis. Ennek felelőssége alól az sem menti föl egy magát „tudományos igényességgel egy kötetbe szerkesztett, az érdeklődők széles rétege számára készült, forrásjelölő egynyelvű szótár”-nak (Kiss 2019: 18) mondó művet, hogy azt ígéri (vö. Kiss 2019: 19), haszonnal forgatható az egyéni szókincs gazdagítására vagy itt-ott felbukkanó tájszavak jelentésének megfejtésére.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1978. *A jelentés világa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1958. A szótári homonímia kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 54: 43–52.
- Csűry Bálint 1935. *Szamosháti szótár 1*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kiss Gábor (szerk.) 2019. *Nagy magyar tájszótár. 55 000 népies, tájnyelvi és archaikus szó magyarázata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Gábor (szerk.) 1998. *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Gábor–Bató Margit (szerk.) 2012. *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MTsz. = Szinnyei József 1893. *Magyar Tájszótár*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- Pukánszky Béla 1997. Imre Sándor. In: Báthory Zoltán–Falus Iván (szerk.): *Pedagógiai lexikon. 2. I–Ny*. Keraban Könyvkiadó. Budapest. 35–36.
- Szinnyei József 1897. Imre Sándor. *Magyar írók élete és munkái. 5. Iczés–Kempner*. Hornyánszky, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = Lőrinczy Éva (szerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár 1–5*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ittész Nóra
Nyelvtudományi Intézet